

TADEUSZ BRAJERSKI

XVIII-WIECZNE NAZWY I MAŚCI BYDŁA I KONI ZE STAROSTWA URZĘDOWSKIEGO I OKOLICY

Szukając materiałów do historii gwar Lubelszczyzny w rękopisach Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. H. Łopacińskiego w Lublinie, spostrzegłem kilka spisów inwentarzowych zawierających nazwy bydła i wyrazy określające maści bydła i koni. Część tego materiału wykorzystał S. Warchoł¹. Nie dotarł on do rękopisów zawartych w teczkach 749 i 826, które przedstawiają XVIII-wieczny materiał z leżącego w byłym powiecie kraśnickim starostwa urzędowskiego (teczka 749) i z sąsiadującego z nim folwarku Gościradów (teczka 826). Rękopisy te notują 23 nazwy własne krów, 4 nazwy wołów i bogaty zestaw określeń maści bydła. Materiał z tych rękopisów przedstawiam w niniejszym artykule.

Nazwy własne i określenia maści zwierząt domowych ze wsi starostwa urzędowskiego znajdują się też w teczce 849, którą wykorzystał Warchoł. Nie wziął on pod uwagę maści dziewięciu koni i nie dość dokładnie omówił maści bydła. Niewłaściwe wydaje mi się też to, że materiał urzędowski uznał za małopolski; wsie starostwa urzędowskiego i okolicy wykazują wyraźnie mazowieckie zjawiska językowe². Pełny materiał z tej teczki włączyłem do swojego „kanonu”. Nie dotarłem do opracowanego przez Warchoła rękopisu z teczki 851. Ponieważ jest w nim materiał z interesującego mnie regionu (Wólka Gościradowska, r. 1759), przepisałem szczypty materiału z artykułu Warchoła.

Szczegółowy wykaz dokumentów:

W teczce 749 znajdują się: 1. „Rewizya Obory Xieziemskiej ... uczyniona die 6. Augusti 1718” (19 sztuk bydła) - przy cytatach sygnują zapisy skrótem *Ks 18*; 2. „Rewizya Obory Dzierzkowskiej... uczyniona die 14 Augusti 1718” (36 sztuk bydła i 2 klacze) - skrót *Dz 18*; 3. „Obora na Folwarku Krzewskim” (16 sztuk bydła) - skrót *Krz 18* i 4. „Rewizya obory w Xieziemszy die 20 Aug. 1719” (21 sztuk bydła) - skrót *Ks 19*.

W teczce nr 849 jest „Inwentarz Starostwa Urzędowskiego in Obligationem I. W. JEg^o mci Panu Woiewodzie Sandomirskiemu [Janowi Tarle] Od Sriadoposcia to iest A die 12da Martij Anni 1738^{v1} Oddany”, a w nim (od s. 38) 1. „Opisanie Obory Dzierzkowskiej” (33 sztuki bydła i 9 koni) - skrót *Dz 38* oraz 2. „Opisanie obory Xieziemskiej” (22 sztuki bydła) - skrót *Ks 38*.

W teczce 826 znajdują się różnie zatytułowane wykazy bydła z folwarku Gości-radowskiego z lat: 1759 (26 sztuk bydła), 1760 (25 sztuk bydła), 1761 (26 sztuk), 1762 (28 sztuk), 1764 (31 sztuk), 1765 (36 sztuk), 1766 (38 sztuk) i 1767 (33 sztuki bydła). Cytowany materiał oznaczam skrótami G 59, G 60, G 61 itd.

Przepisany z artykułu Warchoła materiał z teczki 851 (Wólka Gości-radowska) znacze skrótem WG i podaje w nawiasie numer strony tego artykułu.

1. M a ś c i bydła są w rękopisach oznaczone przymiotnikami. Wykazują je tutaj w porządku alfabetycznym z przykładami ilustrującymi ich użycie.

Białe: (krowa) *Kozuła biała* Dz 18, *Jałowica biała kark siwy* Ks 38, (ciołek) *biały z Lesnika* G66 (tylko 3 zapisy).

Biało-boczasty p. boczasty.

Biedrzasty: *Jałowka biedrzasta od Piętochi* Dz 18, *Ciołek biedrzasty z pod biedrzychi* Dz 18, *Wołow para biedrzastych Matusowi Rybie dane* G 59; *Jałowka czarno biedrzasta* Dz 38, *Krowa Czarno biedrzasta Gwiazdula* Ks 38, *Krowa Czarna biedrzasta Lysocha* Ks 38; *Krowa Czerwo[na] Biedrzasta* G 62, *Buhaj Czerwony biedrzasty od Węgra* Dz 18; *Buhaj sadobiedrzasty młody* Dz 18, *Byczek Sadobiedrzasty w pułtora lat* Ks 19, *Woł Sado biedrzasty* Dz 38. Chodzi tu niewątpliwie o kolor bioder inny niż kolor reszty ciała. Wchodzi tu w grę tylko kolor biały, bo inne kombinacje kolorów są niemożliwe. Zatem biedrzasty znaczy tu 'mający biodra białe'⁴.

Boczasty: *Byczek boczasty* Ks 19; *Woł Biało boczasty* Ks 38; *Woł Czarno boczasty* Dz 38, *Jałowka Czarna Boczasta* G 64, 66, *Jałowica Czarna Boczasta* G 66, *Krowa Czarna boczasta pierwiastka* G 67; *Ciołek czerwony boczasty* Ks 18, *Jałowka Czerwona Boczasta* G 64, *Jałowka Czerwono boczasta* G 65, *Jałowica Czerwona Boczasta* G 66; *Ciołek Sado Boczasty* G 66, 67. *Boczasty* znaczy 'mający boki koloru innego niż reszta ciała zwierzęcia' (*biało-boczasty* 'biały z bokami czarnymi lub czerwonymi', *osarno-boczasty* 'czarny z bokami białymi', *czerwono-boczasty* 'czerwony z bokami białymi', *sado-boczasty* 'sady z bokami białymi'; inne zestawy kolorów są niemożliwe).

Bronasty: *Granicza spod niej byczka bronastego do Dzierżkowic odesłano* Ks 19. Brak tego przymiotnika w słownikach. Rdzeń ten sam, co w *brony* 'gniady (o bydło)', zob. SKarł i SW⁵. Przypuszczam, że przymiotnik *bronasty* był i jest używany na terenach nie używających przymiotnika *gniady* na oznaczenie maści bydła, tzn. na północy Polski. Zob. niżej pod *gniadawy*.

Brudnosiwy: *Woł brudno siwy* Dz 38.

Czarno-biedrzasty p. biedrzasty.

Czarno-boczasty p. boczasty.

Czarno-łysy p. łysy.

Czarnosiwy: *Woł Czarno Siwy* Dz 38.

Czarny: *Jałoweczka Czarna od-Czarney* Dz 18, *Jałowska Czarna po Smoliste* Dz 18,

Jałowka Czarna... po grabieżnej krowie Dz 18, *Krowa Czarna bez odmiany Kalina* Dz 38, *Krowa Czarna bez odmiany Kawula* Dz 38, *Cielec czarny bez odmiany* Dz 38, *Krowa Czarna spodem biała Smolicha* Dz 38, *Krowa Smolicha Czarna* G 59, 60, 62, 64, 65, 66, 67, *Ciołek Czarny kwaciasty* G 59, *Cielec Czarny kwaciasty* G 60, (*cielec Czarny Łysy* G 61, *Jałowka Czarna Boczysta* G 64, *Krowa Gwiazdula Czerwona...* ma *Ciołka Czarnego* G 64 itp. Zapisów około 40.

Z czerwona płowy: *Jałowica z Czerwona płowa* G 66, 67, tzn. 'czerwonopłowa, płowa z odcieniem czerwonym'.

Z czerwona sady: *Krowa z Czerwona Sada* G 66, 67 'krowa czerwonosada, sada z odcieniem czerwonym'.

Czerwonawo pstry p. pstry.

Czerwono-boczysty p. boczysty.

Czerwono-łysy p. łysy.

Czerwonosady: *Krowa Czerwono Sada* G 65 'krowa sada z odcieniem czerwonym' (ta sama krowa oznaczona jako z Czerwona Sada w G 66 i 67, zob. wyżej).

Czerwony: *Kozuła Pod nią Ciołek wszystkiek czerwony* Ks 18, *Łysocha Pod nią Ciołek czerwony boczysty* Ks 18, *Wisniocha Czerwona* Dz 18, (*wół*) *Czerwony Łysy* Ks 19, *Krowa Czerwona bez odmiany Wisniocha* Dz 38, *Krowa Czerwona Biedrzycha* Ks 38, *Woł Czerwony bez odmiany* Ks 38, *Woł Czerwony ogon biały* Dz 38, *Krowa Kwiatocha Czerwona* G 59, 60, 61, 62, *Stadnik Stary Czerwony bez odmiany* G 59, *Jałowica Czerwona Ocielona ma Ciołka Czerwonego* G 60, *Cielec Czerwony krasiasty* (na boku ołówkiem: *kwia*) G 60, (*cielec*) *Czerwony Kwaciasty* G 61, *Krowa Wisniocha Czerwona...* ma *Ciołka Czerwonego* G 64 itp. Zapisów około 80. Na uwagę zasługuje zapis *Woł Czerwony przez się* Dz 38; to chyba 'wół z czerwonym grzbietem i białymi bokami i biodrami'.

Gniadawy i gniady: *Buhaj gniady* Ks 18, zapisany jako *Buhaj Gniadawy* w Ks 19, tzn. 'prawie gniady, podobny do gniadego'. Poza tymi zapisami przymiotniki *gniady* i *gniadawy* nie występują, wydaje się więc, że na terenie starostwa urzędowskiego i w jego okolicy tylko buhaje mogły być określane tymi przymiotnikami. Warchoł wynotował sporo krów gniadych o nazwach *Gniadula* i *Gniadocha* ze starostwa libuskiego (b. powiat Gorlice), mam też informacje, że przymiotnikiem *gniada* oznacza się dziś krowy we wsiach Jaworzno (b. woj. krakowskie), Wielowieś (b. powiat Tarnobrzeg) i Zwierzyniec (b. powiat Częstochowa). Z tego wniosek, że określanie krów tym przymiotnikiem jest właściwe południowej części Polski.

Graniasty: *Płowucha graniasta* Dz 18, *Jałowka graniasta od Płowuchi graniastey* Dz 18, *Buhaj z Sada Graniasty* Dz 38, *Woł Graniasty łysy* 38, *Cielec Graniasty* Ks 38. Jest też zapis *Krowa Pstra Czerwonawo Graniasta* Ks 38. *Graniasty* to chyba 'biały z gęsto po ciełe rozsianymi drobnymi płatkami innej barwy (płowymi, sadymi lub czerwonymi)'⁶.

Krasiasty: *Krowa Czerwona Krasiasta* G 59, *Cielec Czerwony krasiasty* (na boku ołówkiem: *kwia*) G 60, *krow dwie jedna krasiasta druga sada...* NB. *krasiastą nazad Żyd odebrał* G 64, *Jałowka krasiasta* G 64, *Jałowica krasiasta* G 65. Przymiotnik ten znaczy prawdopodobnie: 'czerwony z drobnymi gesto po ciele rozsiyanymi białymi płatkami'. SDor: „różnobarwny, pstry”.

Krasy: *Jałoweczka krasa* Ks 19. SDor: „gw. srokaty, maści czarnej z białym” (za SW). Niepewne⁷.

Kusy 'z krótkim ogonem': *Woź Płowy Kusy* Dz 38.

Kwaciasty 'z nieforemny płatkami białym („kwiatkiem”) na czole': *Ciołek Czarny kwaciasty* G 59, *Ciołek Czerwony Kwacias[ty]* G 59, *Cielec Czerwony krasiasty* (na boku ołówkiem: *kwia*) G 60, *Cielec Czerwony Kwaciasty* G 60, (*cielec Czerwony Kwaciasty* G 61).

Łysy 'mający całe czoło białe lub całą głowę białą': (*krowa*) *Sada Łysa* Krz 18, *Buhay Sady Łysy* Krz 18, (*wół*) *Czerwony Łysy* Ks 19, *Krowa Czerwono Łysa ogon biały Łysocha* Dz 38, *Woź Sady Łysy ogon biały* Dz 38, *Krowa Łysa Sadawa Łasocha* Ks 38, *Woź Czarny Łysy 'wół czarny z łysiną'* Ks 38, *Krowa Płowucha Łysa* G 61, *Woź Graniasty Łysy* Dz 38 itp. Zapisów 14.

Mroziasty: *Krowa Czerwona Mroziasta Mrozycha* Dz 38, *Krowa Mrozula Mroziasta* Ks 38, *Ciołek Siwy* (ołówkiem na boku: *mroziasty*) G 60, *Ciołek Mroziasty* G 61, 62, 64, *Krowa Mrozula Mroziasta* G 66, 67, *Krowa Mrozula mroziasta* G 66. W SW o mroziastym koniu: „mający na sierści czarnej, brunatnej lub czerwonej rozsiane pojedyncze białe włoski” (s.v. *Mroziasty, Mroziaty, Mrozaty, Mrozowaty*). Zwierzę wygląda jak oszronione od mrozu.

Płowpsady: *Krowa Wtorucha płowo Sada* G 59, 60.

Płowy: *Płowucha wszystkie płowa* Dz 18, *Płowa grabieżna od Koscielskiego pierwiastka* Dz 18, *Byczek płowy z Gwiazdką na ośle po Kozuli* Dz 18, *Krowa Płowa bez odmiany Płowucha* Dz 38, *Jałowica Płowa Łysa* Dz 38, *Woź Płowy Kusy* Dz 38, *Krowa Łysocha... ma Jałowkę płową* G 59, *Cielec Wolecki (= z Wólki) płowy* (ołówkiem: *Sady*) G 60, *Ciołek płowy z płatkami* G 65 itp. Zapisów około 30. W SW s.v. Płowy: „światło-szary, blado-żółtawy, barwy lnu”.

Podpalaty: *Stadnik Sady podpalaty* G 67. W SDor. s.v. *podpalany*: „mający sierść ciemnobrunatną, ciemnożółtą lub płową, zwłaszcza na pysku, na piersiach i brzuchu, na nogach”.

Pstroczerwony: *Jałowica Pstro czerwona* Ks 38; chyba 'biała z drobnymi czerwonymi płatkami po całym ciele’.

Pstry: *Kwiatocha Pod nią Jałowka pstra tegorocznie jest* Ks 18, *Krowa Pstra czerwona Granicha* Ks 38. SDor s.v. *pstry*: „różnobarwny, pokryty cętkami, plamkami; wielobarwny, pstrokaty”.

Z sada czerwony: *Jałowica z Sada Czerwona* G 66; 'bardziej czerwona niż sada nieco podobna do sadej'.

Sadawy: *Krowa Łyba Sadawa Łasocha* Ks 38, *Krowa Sadawa* 59; chodzi tu chyba o krowy czerwone o odcieniu sadym, p. sady.

Sado-biedrzasty p. biedrzasty.

Sado-boczasty p. boczasty.

Sadoplówy: *Jałowica sado płowa* G 67; 'ciemniejsza niż płowa, prawie sada', p. sady.

Sady: (krowa) *Sada wszystka pierwiastka* Dz 18, *Sadocha Sada wszystka* Dz 18, *Piętocha Sada wszystka* Dz 18, *Ciołek Sady z gwiazdką na Czele* Krz 18, *Woł sady pod brachem biały* Dz 38, *Woł sady łysy ogon biały* Dz 38, *Krowa Biedrzycha sada* G 59, *Krowa Sadula Sada* G 60, 64 bis, *Cielec Wolecki płowy* (ołówkiem: *Saday*) G 60, *Krowa Sadocha... ma Jałowkę Sadą* G 61, *Woł sady od Skrzypka* G 66, *Stadnik Sady podpalaty* G 67 itp. Zapisów ponad 70. Czytam zgodnie z zapisami *sady*, nie *szady*, mimo że jest to forma zmazurzona. Na terenie niemazurzącym Lubelszczyzny (mam informację z Żółkiewki i Turobina, b. powiat Krasnostaw, oraz z Horyszowa Polakiego i Szczepreszyna, b. powiat zamojski) notowałem *szady*, a na mazurzącym (Ludwin w b. pow. lubartowskim i Wandalin w b. pow. puławskim) *sady* w znaczeniu 'barwy jasnego popiołu, stalowopopielaty, czasem z lekkim odcieniem czerwonym'. Badane rękopisy rozróżniają dokładnie *sz* i *s*, jest tam jednak zapis *Jałowka Czarna po Smolisie* Dz 18 z hiperpoprawnym *ś* zamiast *sz* w *Smolisie*, co świadczy o unikaniu mazurzenia. W SDor brak tego przymiotnika. L notuje „szadawy... popielasty” jako za jego czasów nie używane (s.v. *szadę, sadę*, z Herbarza Marcina z Urzędowa, r. 1595). W SKarł pod *szady* jest „Szada - stalowo popielata” (o krowie).

Siwy: *Jałowka Siwa* Krz 18, (wół) *Siwy* Ks 19, *Woł Siwy bez odmiany* Dz 38 (4 razy), *Krowa Siwula Siwa* G 59, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 67 bis, *Ciołek Siwy* (ołówkiem na boku: *mroziasty*) G 60, *Ciołek Siwy Duży* G 65 itp. Zapisów 26. Zapis z poprawką *siwy* na *mroziasty* świadczy o podobieństwie barw siwej i czarnej mroziastej. W SDor pod *siwy*: „o włosach: pozbawionych barwnika i mający skutek tego kolor białoszary, srebrzstobiały”.

Podstawowe maści są sygnowane przymiotnikami: *czerwony* około 80 razy, *sady* ponad 70 r., *czarny* około 40 r., *płowy* około 30 r., *siwy* 26 r., *mroziasty* 9 r., *biały* 3 r., *bronasty* 1 r. i *gniady* 1 r. Inne przymiotniki oznaczają barwy mieszane lub kombinacje dwu barw.

Oznaczenie maści nie zawsze wystarczyło do zidentyfikowania zwierzęcia, notowano więc np. *Jałowka biedrzasta od Piętochi* Dz 18, *Ciołek biedrzasty z pod biedrzychi* Dz 18, (ciołek) *biały z Lesnika* G 66 (Leśnik, dziś Liśnik - wieś sąsiadująca z Gościradowem), *Cielec Szczeciński Czerwony* G 60 (ze Szczecyna), *Cielec Wolecki płowy* G 60, *Ciołek od Wisniochi Wrzędowskiej* Dz 18, *Buhay Czerwony... od Węgra* Dz 18, *Krowa Czerwona Krasiaста po Wargali* G 59 (*Wargala* - nazwisko chłopa),

Krowa Sadocha po Gołębiu G 65, Krowa Płowula kupna G 62. Wśród tego rodzaju zapisów są zapisy z przymiotnikiem *grabieżna*, który dzisiaj może być niewłaściwie rozumiany: (*krowa*) *Płowa grabieżna od Koscielskiego pierwiastka Dz 18, Iałowka Czerwona po krowie grabieżnej ib. i Iałowka Czarna także po grabieżnej krowie ib.* U L s.v. *grabieć* jest „Grabieżny... od grabieży, zabrany, zajęty, zagrabiony”. Chodzi więc tu o krowę zajętą „w szkodzie” i nie wykupioną przez właściciela.

2. N a z w y własne k r ó w przedstawiają 5 typów słowotwórczych.

a) Z formentem *-ula* (12 nazw):

Boczula: Boczula pierwiastka Dz 18; derywat od boczasty (wymiana sufiksu -asta na sufiks -ula).

Gwiazdula: Gwiazdula Ks 18 i 19, Byczek przesztoroczni od Gwiazduli Ks 18, Gwiazdula Krz 18, Gwiazdula w drugim /roku/ Krz 18, Krowa Czarno biedrzasta Gwiazdula Ks 38, Krowa Gwiazdula Czerwona G 64, 65, 66 i 67; od „gwiazdki” na czole.

Kawula: Krowa Czarna bez odmiany Kawula Dz 38; od koloru kawy.

*Kosmula: Kosmula Krz 18, Krowa Kosmula (nadpisane inną ręką: *Lysocha*) G 59, Krowa Kosmula G 60 i 61; rdzeń ten sam, co w *kosmaty, kosmyk*.*

Kozula: Kozula Ks 18 i 19, Byczek płowy z Gwiazdką na czele po Kozuli Dz 18, od podobieństwa do kozy, może pod względem koloru włosów.

*Krasula: Krasula Krz 18, Krowa Krasula kupna G 60; derywat od *krasiasty* lub od *krasy*.*

Mrozula: Krowa Mrozula Mroziasta Ks 18, Krowa Mrozula kupna G 64 i 65, (ołówkiem:) Mrozula kupna G 65, Krowa Mrozula Mroziasta G 66 bis i 67.

Płowula: Krowa Płowula kupna G 62.

Sadula: Krowa Sadula Sada G 60.

Sarnula: Sarnula 'sarnawa' WG (s. 333); od podobieństwa do sarny (kolor włosów, długie nogi itp.).

Siwula: Siwula młoda Ks 18, Siwula Iałowa Ks 19, Siwula Trzyletnia Dz 18, Krowa Siwula Siwa G 59, 60, 61, 62, 64, 65, 66 i 67 bis, Krowa Siwula kupna G 62.

Rogula: Krowa Rogula sada G 67; od wielkich lub nieforemnych rogów

b) Z formentem *-icha* (6 nazw):

Bielicha: Bielicha w Czwartym /roku/ tego roku poczęta bydło/wać się/ Krz 18.

Biedrzycha: Biedrzycha Ks 18 i 19, Biedrzycha mała Dz 18, Ciołek biedrzasty z pod biedrzychi Dz 18, Krowa Czerwona Biedrzycha Ks 38, Krowa biedrzycha sada G 59, Krowa Biedrzycha G 60, Krowa biedrzycha G 61.

*Granicha: Granicha Ks 18 i 19, Krowa Pstra Czerwonawo Granicha Ks 38 derywat od *graniasty*, nie od *grań*.*

*Mrozycha: Krowa Czerwona Mroziasta Mrozycha Dz 38. Czytam Mrozycha, nie Mrozicha, bo pisarz dokładnie rozróżnia *y* i *i*, a kropki nad *z* nie stawia. Rdzeń*

w tej samej postaci, co w *Mrożeń*; w *Skarż* pod mrozowaty: „Mrożeń - nazwa wołu cętkowanego, opleśniałego”⁹.

Rożycha: *Rozycha Sada* Dz 18; róg, nie od *róża*¹⁰.

Smolicha: *Smolicha Stara* Ks 18, *Jałowka Czarna po Smolisie* Dz 18, *Krowa Czarna spodem biała Smolicha* Dz 38, *Krowa Smolicha Czarna* G 59, 60, 62, 64, 65, 66 i 67; od *smolasty* lub *smoła*.

c) Z formantem *-ucha* (2 nazwy):

Płowucha: *Płowucha Pierwiastka* Ks 18, *Płowucha wszystka płowa* Dz 18, *Płowucha graniasta* Dz 18, *Jałowka graniasta od Płowuchi graniastey* Dz 18, *Krowa Płowa bez odmiany Płowucha* Dz 38, *Płowucha* WG (s. 340 bis), *Krowa Płowucha kupna* G 64 i 65, *Krowa Płowucha Łysa* G 62, *Krowa płowucha* G 64 i 65, *Krowa Płowucha płowa* G 66 bis i 67 bis.

Wtorucha: *Krowa Wtorucha płowo sada* G 59 i 60, *Krowa Wtorucha Sada* G 61 i 62, urodzona we wtorek.

d) Z formatem *-ocha* (8 nazw):

Kiemlocha: *Kiemlocha Jałowa bardzo stara* Ks 19. Nazwa niejasna. Na pewno nie można jej wiązać z zapisanymi w SW wyrazami *kiemlarz* 'podskarbi miejski' (archaizm) i *kiemlować* 'upijać się' (od *kiemlówka* 'wódka kminkowa, kminkówka', z niem. Kümmel 'kminek'). Można ją wywodzić od notowanego w krakowskich materiałach do *Słownika gwar polskich rzeczownika kiemla* 'dziewczyna wścibska, ciekawa wszystkiego' (*Ta kiemla to sie do wszystkiego wraza, wszystko jo interesuje*)¹¹. Można też przypuszczać, że *Kiemlocha* powstała z *Kęblocha* od *kębiać* 'piastować, pieścić' (na Mazowszu *k* przed *ę* mogło ulec zmiękczeniu, stąd *Kięblocha*, *Kiemblocha* i *Kiemlocha* z uproszczeniem grupy *mbł* do *mł*). To drugie przypuszczenie wydaje mi się pewniejsze (zapis *kiemla* w magazynie *Słownika gwar polskich* pochodzi ze zbyt odległego od starostwa urzędowskiego terenu, ze wsi Samocice w b. powiecie Dąbrowa Tarnowska).

Kwiatocha: *Kwiatocha* Ks 18 i 19, Krz 18, *Krowa Kwiatocha Czerwona* G 59, 60, 61 i 62.

Łasocha: *Krowa Łysa Sadawa Łasocha* Ks 38. Może to błąd, zamiast *Łysocha*. *Łasocha* od *łasy* 'łakomy, mający na coś ochotę'.

Łysocha: *Łysocha* Ks 18 i 19, *Łysocha kupna* Dz 18, *Krowa Czerwono Łysa ogon biały Łysocha* Dz 38, *Krowa Czarna biedrzasta Łysocha* Ks 38, *Krowa Łysocha* G 59, 60, 61 bis, 62, *Krowa Łysocha płowa* G 64, *Krowa Kosmula* (nadpisane:) *Łysocha* G 59.

Małocha: *Krowa Małocha* G 62, *Krowa Małocha Czerwona* G 64, 65, 66 i 67.

Piętocha: *Piętocha Sada wszystka* Dz 18, *Jałowka biedrzasta od Piętochi* Dz 18; urodzona w piątek.

Sadocha: *Sadocha* Ks 18 i 19, Dz 18, *Sadocha Sada wszystka* Dz 18, *Krowa Sadocha* Ks 38, *Sadocha 'sada'* WG (s. 339), *Krowa Sadocha z pierwiastki* G 61,

Krowa Sadocha G 62 i 64, Krowa Sadocha kupna G 62, Krowa Sadocha po Gołębiu 65, Krowa Sadocha Sada G 64 bis, 65 bis, 66 bis, 67, Krowa Sadocha Sada Stara G 66 i 67, Krowa Sadocha sada duża 67.

Wiśniocha: Wiśniocha Ks 18, Wiśniocha w czwartym [roku] Iałowka Ks 18, Wiśniocha z Wrzędowa Dz 18, Wiśniocha Czerwona Dz 18, Wiśniocha kupna Dz 18, Ciotek od Wiśniochy Wrzędowskiej DZ 18, Byczek Czerwony od Wiśniochi Dz 18, Krowa Czerwona bez odmiany Wiśniocha Dz 38, Krowa Czerwona Wiśniocha Ks 38, Krowa Wiśniocha Czerwona G 59 bis, 60, 61, 62 bis, 64, 65, 66 i 67, Krowa Wiśniocha G 61 bis, (napisane ołówkiem:) Wiśniocha kupna G 65, Krowa Wiśniocha kupna G 66.

e) Oddzielnie trzeba potraktować nazwę *Kalina: Krowa Czarna bez odmiany Kalina Dz 38*. Jest to derywat semantyczny: przeniesienie wyrazu z kategorii nazw pospolitych do kategorii nazw własnych zwierzęcych. Nazwa *Kalina* nie jest tu związana z maścią krowy (krowa jest czarna, nie czerwona jak owoce kaliny). W terenie (Żółkiewka w b. pow. Krasnystaw) powiedziano mi, że czarną krowę można nazwać *Kalina*, gdy „jest piękna”, może więc i w Dzierzkowicach nazwano tak krowę ze względu na jej piękny wygląd.

Nazwy własne mają tylko dojrzałe krowy. Wyjątkowo nazwami opatrzone jałowice: *Gwiaduła w drugim [roku] Krz 18, Siwula Trzyletnia Dz 18, Sadocha w Trzecim [roku] Ks 18, Wiśniocha w Czwartym Iałowka Ks 18, Bielicha w Czwartym tego roku pocięta bydło[wad się] Krz 18.*

Zdarzają się tu krowy bez nazwy własnej, znaczone tylko maścią. Są to krowy przejęte od innych właścicieli, młode pierwiastki lub krowy o niewyraźnej, mieszanej maści, rzadko inne: *Płowa grabieżna od Koscielskiego pierwiastka w zapusty ooieliła się Dz 18, Krowa Sada od Wity Iałowa G 59, Krowa Czerwona Krasiała po Wargali Iałowa niedoyna G 59, Krowa Czerwona po Wargali G 60, (krowa) Sada wszystka pierwiastka i Druga Sada pierwiastka Dz 18, Krowa Czarna boczysta pierwiastka G 67, Krowa Czerwono Sada G 65, Krowa z Czerwono Sada G 66 i 67, Krowa Czerwona bez odmiany G 61 bis, Krowa Czerwona Biedrzasta G 62, Krowa Sada G 62.*

3. N a z w y w o ł ó w podaje tylko spis inwentarza z Krzewia z roku 1716. W partii zatytułowanej „Woły Robocze” znajdujemy wykaz: *Granisz. Kosmała. Kwiaton. Biedroń. Drugi Biedroń. Szosty zdechł.*

Widać tu formanty: *-isz, -ala i -oń.*

4. Pokazane wyżej nazwy krów (pomijam tu nazwę *Kalina*) mają wyraźne formanty. Występują one nie tylko w tych nazwach. W nazwach pospolitych pełnią funkcje ekspresywne: nadają wyrazom odcień emocjonalny, najczęściej dodatni (np. w *matuła, ciotuła, gębula* obok *smarkuła* i *damuła*; *Cyganiocha, wróżyocha, buraczyccha* 'samogon z buraków'; *ciotucha, dsiemucha, starucha, śmierdziucha; czyściocha, piesszczocha, tłuszciocha, kumocha, karciochy* 'karty do gry'; itp). Nawet te wyrazy pospolite,

które są używane normalnie jako pejoratywne, mogą w pewnych sytuacjach być użyte jako hipocoristica (np. *smarkuła* czy *Cyganicha* o miłej dziewczynie). To zabarwienie emocjonalne wyczuwamy też w nazwach krów. I nic w tym dziwnego, bo krowa jest zwierzęciem i pożytecznym, i miłym; właściciel ją lubi, zwłaszcza gdy ją hoduje od cielęcia.

Nazwy własne wołów nie mają tego nacechowania emocjonalnego.

5. Zwrócić należy jeszcze uwagę na sposób derywowania tych nazw.

Większość z nich utworzono dodając sufiks do tematu fleksyjnego wyrazów niemotywowanych: *Biel-icha*: *biał-y*, *Płow-ula* i *Płow-ucha*: *płow-y*, *Sadula* i *Sadocha*: *sady*, *Siwula*: *siwy*, *Łasocha*: *łasy*, *Łysocha*: *łysy*, *Małocha*: *mały*, *Kawula*: *kawa*, *Kozula*: *koza*, *Wiśniocha*: *wiśnia*, *Rogula* i *Rożycha*: *rogi*, *Sarnula*: *sarna*. Tutaj też należy chyba *Kiemłocha*: *kieśla* lub *kębtła*.

Drugą grupę stanowią nazwy budowane na temacie słowotwórczym wyrazów motywowanych: *Biedrz-yoha* i *Biedr-oń*: *biedrz-asty*, *Bocz-ula*: *bocz-asty*, *Gran-icha* i *Gran-isz*: *grani-asty*, *Mroz-ula*: *mrozi-asty*, *Kosm-ula* i *Kosm-ala*: *kosm-aty* lub *kosm-yki*, *Gwiazd-ula*: *gwiazd-ka*, *Kwiat-ocha* i *Kwiat-oń*: *kwiat-ek*, *Wtor-ucha*: *wtor-ek*, *Pięt-ocha*: *pięt-ek*; może też *Mroź-yoha*: *Mroź-eń* lub *mroź-ony*.

Podwójną motywację mają, jak się zdaje, *Smol-icha*: *smol-a-sty* i *smoź-a* oraz *Kras-ula*: *krasi-asty* i *kras-y*.

6. Maści koni znajdują się w materiale z Dzierzkowic z roku 1718 (teczka 749, dwie klacze) i z roku 1738 (teczka 849, 9 kani).

Cisawy: *Zriabiczka Cisawa w R/oku/ 1* Dz 38. U L *cisawy* „koloru kasztanowatego, orzechowego, jasnogniatego” (s.v. *Cis*).

Gniady: *Kon Gniady białonuszka*, *Kon Gniady gwiazdka*, *Klacz gniada* i *Klacz gniada kupna* Dz 38. U L: „maści kasztanowatej, o koniach”

Z kara gniady: (klacz) *Skaragniada Stara bez zrębiecia* Dz 18; *ciemnogniada*, prawie kara.

Kary: *Kon Kary* Dz 38. L: „sierści ciemnej”; ‘czarny’.

Mrozowaty: (klacz) *Mrozowata pod nią kobyłka kara tegorocznia* Dz 18.

Tarantowaty: (klacz) *Tarantowata Kusa*, *Klacz Tarantowata* Dz 38. L: „czarno biało nakrapianej maści, cętkowany czarno biało”. SDor s.v. *tarant*: „koń (rzadziej pies) o maści białej w plamy kare, gniade lub kasztanowate owalne lub o nieregularnych kształtach”¹².

Wilczasty: *Kon Wilczasty* Dz 38. L: „podobny do wilka, osobliwie siercią, maścią, cf. bury, cf. szary”. SDor: „mający sierść podobną barwą do sierści wilka; szarozółty”.

Artykuł mój jest drobnym przyczynkiem do sprawy nazw własnych i maści zwierząt domowych. Sprawa ta leży odłogiem. Daleko nam jeszcze do pełnej znajomości materiału zarówno historycznego, jak i dzisiejszego. Dlatego myślę, że ten artykuł ma jakąś wartość. Kończę go, jak to się zwykło robić, stwierdzeniem, że powinniśmy się bardziej interesować poruszoną w nim problematyką. Potrzebne są poszukiwania w starych inwentarzach (a jest ich sporo w archiwach i bibliotekach), potrzeba też zbierać materiał współczesny, i to dość szybko, bo tradycyjne nazwy własne zwierząt (chodzi zwłaszcza o krowy) gwałtownie zanikają. Wiemy, jak trudno dziś o dobrego informatora w terenie.

S ł o w n i k i

- L S.B. L i n d e. *Słownik języka polskiego.*
 SKarł J. K a r ł o w i c z. *Słownik gwar polskich.*
 SW *Słownik taw. warszawski*
 SDor *Słownik języka polskiego pod red. W. Doroszewskiego.*

P R Z Y P I S Y

¹ *Nazwy własne krów w kilku zabytkach rękopiśmiennych małopolskich z końca XVII i XVIII wieku.* „Onomastica” 7:1961 s. 327-351. Wykorzystano tu materiał z teczek: 325 (z folwarków starostwa libuskiego, b. woj. rzeszowskie, z roku 1687), 1052 (z Wojnowic, b. pow. Opatów, z roku 1756), 851 (z Wólki Gościeradowskiej, pow. Kraśnik, woj. lubelskie, z roku 1759), 849 (ze starostwa urzędowskiego, pow. Kraśnik; materiał ten pochodzi z roku 1738, nie 1730, jak podaje autor), 1082 (z Wysoczek i Zagórzyc, woj. sandomierskie, roku 1777) i 1583 (bez informacji, skąd i z jakiego czasu materiał pochodzi).

² Na przykład *chi* w *od Wisniochi, od Płowuchi* itp. oraz hiperpoprawne *ś* w zapisie *po Smolisie* (zam. po Smolisze, od Smolicha) w materiale z Dzierzkowic z roku 1718, *Trsoda Swyn* w inwentarzu z Dzierzkowic z roku 1738 i *Trsoda Swyn* w inwentarzu z Księżomieszy z roku 1738, gen. plur. *Swynek* oraz *wieprzak* w materiale z Gościeradowa z lat 1760-1767.

³ W terenie, np. w Szczebreszynie pod Zamościem, jedni z informatorów twierdzili, że biedrzasta to krowa czarna lub czerwona z bokami białymi, inni zaś, że to krowa biała z bokami czarnymi lub czerwonymi. I ci, i ci mieli rację.

⁴ W Turobinie (b. pow. krasnostawski): „Boczasta, jak cała jest w jednym kolorze, a boki inne”. W Wandalinie (pow. puławski): „łeb biały, grzbiet biały, a boki obojętnej maści”.

⁵ Informacja z Wielowisi (pow. Tarnobrzeg, woj. rzeszowskie): „bronasta, jak sierść brązowa, a czasem widać trochę żółtej albo czarnej sierści”.

⁶ Jeden z informatorów we wsi Wierzbie (pow. Zamość) twierdził, że maść graniasta to „kolor czerwono-biały każdego poszczególnego włosa”.

⁷ Turobin (pow. krasnostawski): „w dwóch kolorach obojętnie jakich”.

⁸ Informacja z Wielowsi: „sierść brązowa, czasem przebija odcień żółtej lub czarnej sierści”. Informacja z Wandalina: „jak krowa ma włoski czarne albo inne z końcami białymi”.

⁹ Warchoł (jw. s. 335) czyta *Mrozicha*. Przypuszcza, że pisarz pomylił się stawiając *y* zamiast *i*.

¹⁰ Warchoł (jw. s. 337) zapis *Rozycha* z rękopisu 325 czyta *Różycha* i wiąże to z rzeczownikiem *róża*.

¹¹ Za informację o tym zapisie serdecznie dziękuję p. doc. J. Reichanowi.

¹² W Horyszowie Polskim (pow. Zamość) informowano mnie, że tarantem nazywają dzieci niedojrzały owoc kasztana (brązowy, w części biały). - O maściach konskich pisał W. Kuraskiewicz w artykule *Nazwy maści konskich dziś i w 1539 r. Ćwiczenia słownikowe*. „Język Polski” 29:1949 s. 145-155.

NAMEN UND FARBEN VON VIEH UND PFERDEN IM 18. JAHRHUNDERT
AUS DER STAROSTEI URZĘDÓW UND UMGEBUNG

Z u s a m m e n f a s s u n g

Das Material zu diesem Artikel befindet sich in einigen Handschriften der Öffentlichen Wojewodschaftsbibliothek „H. Łopaciński” in Lublin. Der Autor stellt die Bedeutung von Adjektiven vor, die die Farbe von Vieh und Pferden bezeichnen (wie z.B. biedrzasty, boczasty, bronasty, graniasty mroziasty, gniady, wilczaty, tarantowaty), und nennt dann 29 Eigennamen von Kühen (z.B. Boczula, Krasula, Biedrzycha, Granicha, Płowucha, Kwiatocha, Sadocha). Er befasst sich mit der Wortbildung dieser Namen. Im Schlussteil schreibt er über die Notwendigkeit weiterer Untersuchungen zu den Eigennamen und Farbbezeichnungen der Haustiere.